

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЛІСІВ ПОЛІСЬКОЇ ЧАСТИНИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В АНТРОПОГЕНОВИЙ ПЕРІОД

Формування лісів на території Українського Полісся у післяльодовикову епоху розглядалась рядом ботаніків, зокрема Є.М.Лавренком (1936), В.М.Сукачовим (1938), Д.К. Зеровим (1950), М.І.Нейштадтом (1952), О.Т. Арпошенко (1957), В.О. Поварніциним (1959) [61, 75, 80]. Вони розглядали розселення та формування лісів на цій території під впливом чинників кліматичної природи (температурні режими, вплив зледенінь, вологість клімату). Післяльодовиковий період, зокрема ранній голоцен (10 тис. років тому) визначає поширення соснових та сосново-березових лісів. Середній голоцен як період зникнення та значного відступання льодовика сприяв поширенню широколистяних лісів, які склалися переважно з дуба, в'яза, липи, а також вільхи. Значна участь в цей період у лісоутворенні на лівобережному Поліссі належить березі. Основною перешкодою для розселення широколистяних порід на території регіону досліджень виступають бідні піщані ґрунти. У пізньому голоцені починають поширюватися вологолюбні породи; на схід розселяється граб звичайний; розширює свій арсал ялина звичайна.

Вплив людини як чинника середовища на лісові території, був пов'язаний зі скороченням їх площ, заміною породного складу, формуванням малопродуктивних похідних типів. Тривалість антропогенного періоду історії природи обчислюється в 40-18 тис. років. Початок його відноситься до часу, коли людина навчилася свідомо користуватися вогнем [80]. Антропогенний період можна поділити на чотири епохи, які характеризуються таким чином: найдавніша епоха (верхній палеоліт, 38-8 тис. років до н.е.) – людина, опанувавши вогонь, виступає головним чинником ландшафтотворення, стародавня епоха (7

тис. років до н.е.) – розвиток землеробства, скотарства, металургії, інших промислів; нова епоха (1 тис. років до н.е. – середина XX ст.) – розвиток класового суспільства і докорінна зміна рослинного покриву та природних ландшафтів людиною, новітня доба (з 40-х років XX ст. по сучасний період) – оволодіння атомною енергією, вихід людини в Космос.

Антропогенну історію формування та трансформації лісового покриву на території Чернігівщини можна поділити на чотири основних періоди за такою їх хронологією: доісторичний (найдавніший) – 25 – 12 тис. років до н.е.; давній – 12 тис. років до н.е. – рубіж X–XI тис. н.е.; середній – рубіж X–XI ст. – 1917 р., новий – з 1917 р.

Чернігово-Сіверський край увійшов до літератури у різних напрямках (історичному, військово-стратегічному, економіко-політичному, культурному, науковому та ін.) з дуже давніх часів [59-60, 138]. Територія цього своєрідного регіону в часі помітно змінювалася. Аналіз і узагальнення доступних і збережених літературних відомостей дозволяють визначити Чернігівщину як територію басейнів річок Десни з притоками, верхів'я Дніпра, а адміністративно – як низку областей України, Росії та Білорусі [9]. Дані знання про різні області, особливо археологічні, дозволяють відзначити помітну заселеність окремих регіонів Чернігівщини – басейнів р. Дніпра (в т.ч. його верхів'я), Десни, Сноу з найдавніших часів.

До епохи верхнього палеоліту (25–12 тис. років до н.е.), або до доісторичного – найдавнішого періоду історії наших далеких предків належать стоянки в селах Пушкарі (Новгород-Сіверський район), Мезин (Коропський район) та деякі інші [60, 138]. Вік найбільш стародавніх пам'яток життя людини визначений ученими в 35-25 тис. років і більше. Більш давні палеолітичні поселення людини відзначені по берегах в басейнах річок Десни, Дніпра, Сожу, Сноу і ряду інших. Рівень розвитку народів був досить високим. Вони мали знаряддя праці і зброю з кременю (кам'яні сокири, зброя з вкладишем з кременю, знаряддя для обробки),

кістки (знаряддя праці з ребер тварин – мамонта та ін.) і дерева (мотигу, лопату та ін.). Вогнем людина опанувала з незапам'ятних часів. Палеолітична людина (15–12 тис. років тому і більше), займалася землеробством, скотарством (мала вже одомашнених тварин), іншими різними промислами (мисливством, бджільництвом та ін.) Вона мала вже досить великих розмірів житла (17x10 м, 12x4 м) і різного роду підсобні приміщення [60, 138]. Вже в ті далекі часи людина, широко використовуючи вогонь як засіб праці і захисту (розчищення площ від лісу, здійснення загородного польовання в нічний час, за допомогою вогню та ін.), помітно впливає на природні ландшафти. Людина справляла помітний вплив на ландшафти освоєних нею територій. Про це свідчать, по-перше, відкриті і вивчені вченими пам'ятники життя палеолітичної людини, по-друге, зміни складу збережених спор і пилку деревних, чагарникових і трав'янистих рослин на них у часі, або характер їх спорово-пилкових діаграм. За характером спорово-пилкових діаграм палеолітичних пам'яток людини сучасної зони мішаних лісів виведена наступна схема зміни видового складу: хвойні до початку поселення людини, хвойні з домішкою широколистяних, хвойно-широколистяні, широколистяні з домішкою хвойних, сосново-березові з домішкою ялини та широколистяних порід [61]. М. І. Нейштадт пов'язав ці уявлення з позицій визнання клімату визначальним чинником виявлених змін у житті людини і в змінах породного складу лісів. Антропогенні фактори, за М.І. Нейштадтом [61], виступають визначальними у формуванні лісів лише з середини I тис. до н.е., тобто тільки за останній період в 2,0-2,5 тис. років. Фактичні ж дані, дозволяють з достатньою достовірністю зробити висновок, що визначальними факторами історії суспільства і змін породного складу лісів були антропогенні, соціально-економічні та політичні особливості суспільства.

На деяких вивчених археологічних пам'ятках життя наших древніх предків відзначено до 5-7 кратного повернення людини на одне і те ж

місце через певний проміжок часу. Встановлено, що промислові спеціалізовані виробництва можуть розвиватися тільки за умови наявності високорозвиненого землеробства. Тому можна стверджувати, (і це підтверджується новими відомостями археологічних досліджень), що наші далекі предки вже протягом багатьох тисячоліть (не менше 5-7 тис. років) займалися землеробством [60-61]. Продукція лісових промислів (хутро, горіхи ліщини, смола, мед, віск, деревина та ін.), які широко використовувала як продукт обміну.

Слов'яни вже більше 3 тис. років тому мали великі міста – центри культури, зі складною і дуже надійною системою оборонних споруд. Велими складна і надійна оборонна система конкретних об'єктів (городищ і регіонів) включала як природні рубежі захисту (ріки, яри, ліси, болота та ін.), так і штучні споруди (вали, рови, надовби, засіки та ін.).

Лісистість, територіальне розміщення і породний склад лісів змінювалися головним чином під впливом антропогенних факторів (рис. 2.1.). Так, майже суцільне поширення ліщини звичайної в період раннього голоцену не є винятком, оскільки людина вже в ті далекі часи свідомо доглядала за природними заростями, створювала спеціальні – штучні насадження (в середньому голоцені був відзначений найбільший ареал поширення ліщини, який збігається з неолітом і залізним століттям – епохою розвитку вже орного (і навіть товарного) землеробства, металургії та інших галузей господарської діяльності людини. В пізньому голоцені спостерігалось помітне скорочення ареалу ліщини). М.І. Нейштадт наводить дані щодо зміни питомої ваги пилку ліщини у часі: древній голоцен (12,0-9,8 тис. років тому) – близько 5%; ранній голоцен (9,8-7,7 тис. років тому) – 23%; середній голоцен (7,7-2,5 тис. років тому) – близько 10%; пізній голоцен (2,5-0,5 тис. років тому) – близько 4% і сучасний період (останні століття) – 3% [61].

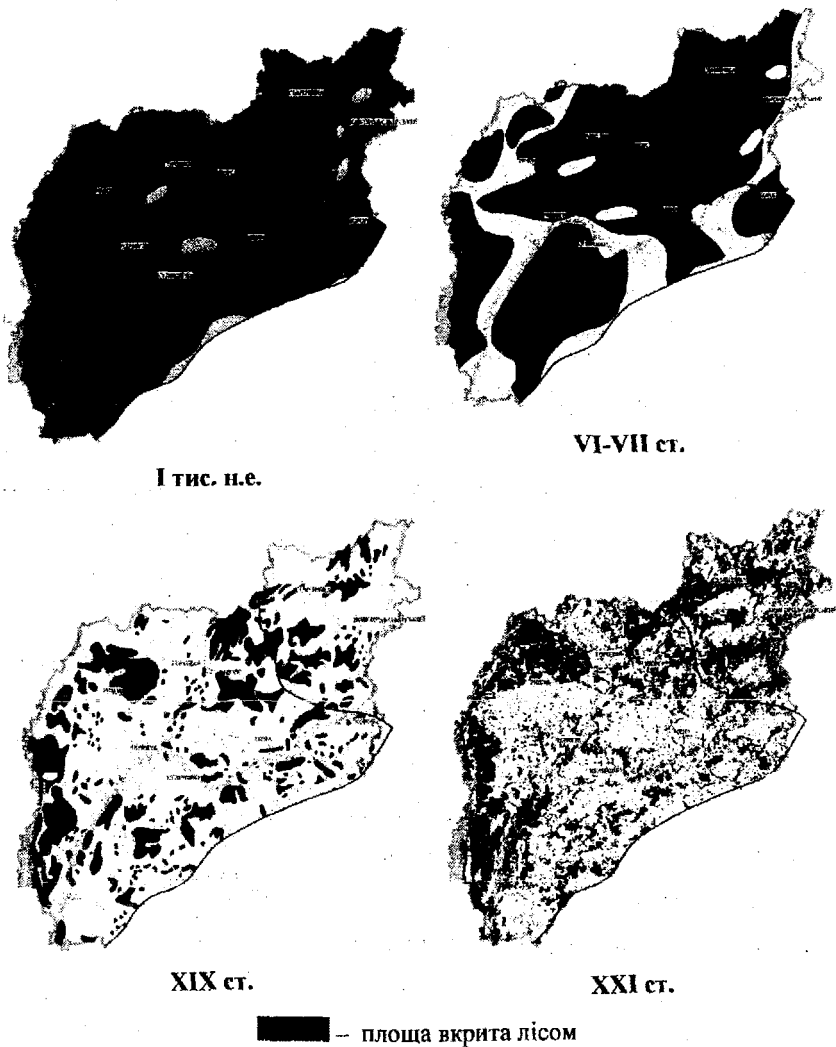

Рис. 2.1. Динаміка лісистості території дослідження: періоди I тис. н.е.– XIX ст. наведені за «Атлас природних умов і естественных ресурсов Украинской ССР» / [ст. редактор Г.И. Гулюк] – М.: Главное упр. Геод. и картогр. при сов. Мин. СССР. – 1978 – С.169; XXI ст. – автори

За даними археологів, в період (VII-V тис. до н.е.), характерним є помітне збільшення чисельності населення, перехід населення до землеробства, значне поширення великих долотовидних і топорovidних знарядь праці. Також для цього періоду були відзначені чергові великі переміщення народів по всій європейській території.

Розвиток землеробства та інших промислів збігається з періодом розвитку металургії, коли специфікою залізодобувного та залізообробного виробництва розселення людини відбувалося по берегах річок і водойм, які виконували роль шляхів транспорту та виробництва, а також сприяли більш інтенсивному розвитку вже орного землеробства, інших промислів.

У II тис. до н. е. спостерігався найвищий ступінь в розвитку господарства стародавніх землеробів, яке потім змінилося занепадом. Занепад господарства стародавніх землеробів був обумовлений руйнівними навалами інших племен. Аналіз накопичених різними областями знань і даних за останні десятиліття дозволяє зробити висновок про повсюдне обліснення поліських територій та про визначальну роль антропогенних факторів у формуванні ландшафтів вже протягом не менше 10-12 тисячоліть [61]. Оцінюючи середній період в історії Чернігівщини (рубіж X-XI ст. – 1917 р.) необхідно підкреслити, що він мав неодноразові, численні військові конфлікти (локальні і глобальні), які хвилями прокотилися по території краю в різних напрямках. По території Сіверщини проходили основні торгові шляхи як по річках, так і по суші.

У II половині XVI ст. на території Чернігівщини були три лінії оборонних засічних рубежів: по притоках р. Сейму (від Сейму до Сули, Псилу, Ворскли), по притоках Ворскли. Навіть у середні віки (XI-XV ст.), і значно пізніше (в XVII-XVIII ст.) на території Чернігівщини зберігалися дерева дуба, липи з діаметром стовбура понад 2 м.

Наприкінці XVI ст. був проведений розподіл земель за категоріями (рілля, сінокіс – луки, ліс). Серединою XVI ст. датується одне з перших описів лісових ресурсів за так званим типом лісу. При цьому були виділені

або прийняті наступні типи лісових угідь з метою організації та здійснення полювання.

Лісистість Чернігівщини навіть в кінці XIX ст. складала 30-33%, а в давні часи вона була значно вищою. [9, 61] За останні 300-400 років (XVI, XIX–XX ст.) відбулося зменшення більше, ніж в 3 рази (із більше 50% в XVI ст. до 15% в кінці XIX ст.). У далекому минулому територія губернії являла собою мозаїку суцільних лісових масивів. Всі сільськогосподарські угіддя (рілля, луки, пасовища) – це розчищені з-під лісу ділянки.

Зональність ґрунтового покриву і зональність рослинності, особливо лісової, – це результат природної еволюції всього живого під впливом природних факторів (з одного боку) і результат змін під впливом антропогенних факторів. У складі лісів Чернігівщини навіть ще в середині XIX ст., переважали хвойні (частіше соснові, рідше ялинові) та широко- (твердо-) листяні дубові, кленові і липові угруповання. Лише на окремих територіях переважаючими породами у складі лісів є береза, осика. Це не випадково, тому по цій території проходили основні транспортні магістралі, насамперед в порівнянні з іншими частинами Сіверщини виявився більш значний вплив антропогенних чинників на стан лісових ресурсів.

Ліси Чернігівщини досить інтенсивно експлуатувалися протягом всього відомого історичного періоду. У лісах здавна були розвинені лісові промисли, серед яких чільне місце займало смолокуріння. Лісистість регіону досліджень за 140 дореволюційних років зменшилося на 24,2% (з 51,4 до 27,2%) або на 47% від початкової, тобто майже наполовину [61]. Найбільші площі займають молодняки і пристигаючі ліси: середній вік соснових і ялинових насаджень становив 30-50 років, а березових, осикових та вільхових – 10-30 років. Старі дерева ялини, сосни та інших порід зустрічалися тільки у віддалених від сплавних річок і доріг ділянках.

До середини XIX ст. у регіонах проводяться перші спроби організації господарства в лісах в цілому, і в поліських зокрема (1840 р.). Виснаження

лісових ресурсів проявлялося не тільки в різкому скороченні лісових земель, але і в помітному погіршенні породного складу лісових насаджень в результаті зміни хвойних і широколистяних порід м'яколистими та впливу вибіркового рубок. До другої половини XIX ст. при проведенні лісовпорядкування або ревізії по таксації лісових насаджень облік осики у складі лісових насаджень навіть не передбачався. Обумовлено це було тим, що осика не була переважаючою породою, але вона зустрічалася в лісових насадженнях у вигляді окремих дерев або невеликих куртин.

Період з 1917 р. базується на принципі націоналізації лісів. Звичайно це не виключає наявності зіткнень між лісовим господарством та іншими галузями народного господарств, але вирішення питань цього порядку вимагає тільки всебічного економічного аналізу та висновків виходячи з інтересів народного господарства в цілому.

Загальний економічний аналіз дозволяє нам встановити такі основні моменти радянської лісової політики, що випливають з інтересів всього народного господарства, зокрема збереження сталості користування, задоволення деревиною потреб промисловості, потреб населення в деревині та в продукції побічного користування, повне вилучення всіх видів доходу від лісового господарства. Для їх виконання необхідні: знання, лісгосподарські заходи, адміністрування, відповідне законодавство. Визначальним напрямом лісової політики, було видання 27-го травня 1918 р. «Декрету про ліси», відомого під неофіційною назвою «Основного закону про ліси». Він складався з 8 розділів і 117 статей, причому особливо цікавим є розділ II: «Права і обов'язки громадян», в якому констатовалося, що всім громадянам надавалося рівне право: на користування лісом з тимчасовою оплатою, на побічні користування і вільний вхід у ліси, при цьому кожен громадянин зобов'язувався сприяти охороні лісів (від пожеж, псування та ін.).

У 1925 році був розроблений і прийнятий до виконання курс на індустріалізацію народного господарства країни. Лісові ресурси при цьому

мали винятково велике значення – і як ресурс різноманітної продукції і як джерело отримання фінансових коштів (для закупівлі засобів механізації, приладів та обладнання). Лісництва та лісозаготівельні контори були перейменовані в лісгоспи та ліспромгоспи. При цьому в одному підприємстві виконувалися і лісогосподарські і лісоексплуатаційні функції, але пріоритет був наданий лісоексплуатаційним функціям.

У 1931 р. лісові ресурси країни були розділені на дві зони: лісокультурну та лісопромисловою. Для лісів кожної зони були розроблені відповідні системи господарських та лісогосподарських заходів.

У 1933 р. був розроблений і прийнятий план розвитку народного господарства країни на другу п'ятирічку (1933-1937 рр.), в якому основна увага при цьому була приділена проблемі заготівлі деревини. У 1936–1941 рр. була здійснена третя реформа лісового господарства, суть якої полягала у виділенні лісів водоохоронної зони та в організації спеціального самостійного державного лісового відомства з ведення господарства в лісах водоохоронної зони.

Велика Вітчизняна війна (1941-1945 рр.) стала головним чинником різкого погіршення стану лісового фонду і істотного процесу лісовинищення. Поряд із заготівлею дров та ділової деревини лісу були доручені дуже важливі державні завдання по заготівлі: лижної болванки (для виготовлення лиж); кріпильного лісу, сировини для різних галузей промисловості (кора дуба, верби, бруслини, липи, ін.), з виробництва деревного вугілля, дьогтю, смоли та іншої продукції; по заготівлі взуттєвого лубу для виготовлення взуття; по заготівлі лікарської сировини і продуктів харчування; по заготівлі іншої різноманітної продукції лісу.

У 1953 році була проведена п'ята реформа лісової справи, наслідки якої виявилися дуже сумними, якщо не сказати катастрофічними, і для лісового господарства і для всього народного господарства країни в цілому. Програма розвитку лісового господарства була різко змінена, а по багатьох напрямках і зовсім скасована. У цей період були припинені

роботи зі створення системи захисних лісових насаджень; були повернуті колгоспам і радгоспам землі, відведені для лісозахисту.

На рубежі 1965-1966 рр. при відновленні галузевого принципу управління народним господарством в державі було здійснено формування Держкомітету лісового господарства. За період 60-90-х рр. XX ст. ліси поліської частини Чернігівщини були сильно виснажені, в лісовому фонді на значних площах відбулася небажана зміна порід. На території досліджень природним шляхом більш половини вирубок поновлювалися зі зміною хвойних і широколистяних порід м'яколистими.

На сучасному етапі слід виділити також такі впливи на рослинний покрив лісових територій, як механічне пошкодження дерев і чагарників, збір квітів, лікарської сировини, ягід, грибів, ущільнення ґрунту, опосередкований варіант впливу через фактор непокою для тварин в лісі та ряд інших. На лісових територіях ПЗФ регіону досліджень переважають ценози, які знаходяться на першій стадії деградації в зв'язку з тим, що екосистеми в цілому ще не значно включені в сферу використання. Найбільший вплив рекреаційного фактора мають лісові території та узлісні ділянки, які знаходяться навколо населених пунктів. Для них характерними є наявність стежок, зменшення підросту, зміна трав'яного покриву шляхом вторгнення злаків, світлолюбних узлісних та лучних видів, ряду видів бур'янової групи внаслідок інтенсивного використання людиною території як пасовищ для худоби, місць відпочинку та часткового засмічення.

Загальна тенденція змін рослинного покриву лісових територій під впливом антропогенного чинника, в тому числі частково і рекреаційної складової, дозволяє констатувати, що на окремих об'єктах природно-заповідного фонду відбуваються процеси спрощення структури окремих ценозів, вторгнення ряду видів бур'янової групи з агресивною стратегією, виникнення нестабільних ценозів, зниження продуктивності та стійкості природних угруповань.